

ЩО ТАКЕ ПОСТПРАВДА?

У часи всезагального обману
казати правду стає революційним.

Джордж Орвелл

Явище постправди раптово опинилося в центрі публічної уваги в листопаді 2016 року, коли «Оксфордський словник» назвав це поняття словом року. Після того як протягом 2015-го вжиток слова зріс на 2000 %, такий вибір здавався закономірним. Серед його конкурентів у короткому списку були «крайній правий» (*alt-right*) і «прихильник Брекзиту» (*Brexiteer*), що підкреслює політичний контекст річної вибірки. Як усеохопна назва, «постправда», схоже, стосується всіх часів. Через перекручування фактів, заперечення очевидних аргументів і відверту брехню, властиві для голосування 2016 року про вихід Великобританії з ЄС і для президентських виборів у США, багато хто відчув жах. Якщо Трамп міг заявляти — і то бездоказово, мовляв, якщо він програє вибори, то тільки тому, що їх сфальсифікували, виходить, що факти і правда таки нічого більше не варті?¹

Після виборів ситуація лише погіршала. Трамп заявив — знову ж таки, не спираючись на жодні факти, — що він виграв за результатами народного голосування (хоча насправді Гілларі Клінтон отримала десь на три мільйони голосів більше), якщо відняти мільйони голосів тих, хто голосував нелегально. І він уперто стверджував, попри консенсус

сімнадцятиох американських розвідувальних служб, нібито росіяни не втручалися в американські вибори.² Одна з його довірених осіб, здавалося, вирішила вгамувати хаос і заявила, що, «на жаль, такої речі, як факти, більше не існує».³

Склавши 20 січня 2017 року президентську присягу, Трамп озвучив ще низку нових неправдивих фактів: начебто він отримав найбільшу електоральну перемогу з часів Рейгана (що не так); що натовп, який зібрався на його інавгурацію, найбільший в історії США (фотодокази це заперечують, а записи метрополітену у Вашингтоні (округ Колумбія) свідчать про зменшення пасажиропотоку того дня); що після його промови в ЦРУ йому аплодували стоячи (насправді він навіть не пропонував офіцерам сісти). На початку лютого Трамп заявив, що кількість убивств у країні найбільша за останні 47 років (за даними уніфікованих зведень ФБР про злочини, показники того року були майже рекордно низькими).⁴ Остання заява обурює подвійно, бо спирається на давнішу фантазію, яку Трамп озвучив на з'їзді Республіканської партії, де намагався переконати, ніби рівень злочинності зростає. Коли про це спитали Ньюта Гінґріча (на той час заступник Трампа), у прямому ефірі відбувся дивовижний обмін репліками між ним із журналісткою CNN Елісін Камеротою.

КАМЕРОТА: Тяжких злочинів поменшало. Економіка зростає.

ГІНГРІЧ: У великих містах їх не стало менше.

КАМЕРОТА: За офіційними даними, рівень тяжких злочинів, тобто вбивств, упав. Їх таки стало менше.

ГІНГРІЧ: А чому тоді їх стало більше в Чикаго, і Балтиморі, і Вашингтоні?

КАМЕРОТА: Звісно, є регіони, де ми не можемо повністю використати вбивства.

ГІНГРІЧ: І я кажу про столицю держави, третє за розміром місто...

КАМЕРОТА: Однак тяжких злочинів у країні стало значно менше.

ГІНГРІЧ: Готовий закластися: пересічний американець, якби ми вранці спитали його, не вважає, що злочинів поменшало і що ми в більшій безпеці.

КАМЕРОТА: А проте це факт. Ми таки в більшій безпеці і злочинів стало менше.

ГІНГРІЧ: Ні, це тільки ваша думка.

КАМЕРОТА: Це — факт. І про це каже ФБР.

ГІНГРІЧ: І те, що кажу я, — теж факт (...) Гіпотетично у лібералів є ціла низка статистичних даних, які, ймовірно, правдиві в теорії, але не стосуються життя людей.

КАМЕРОТА: Слухайте, але з ваших слів випливає (...) Зачекайте, ви кажете, що ліберали поводяться з цифрами так, ніби вдаються до якоїсь чарівної математики. Однак це ж дані ФБР! А це не ліберальна організація, це організація, яка бореться зі злочинністю.

ГІНГРІЧ: Так, але те, що я озвучив, — теж правда. Люди відчують більшу загроженість.

КАМЕРОТА: Гаразд, відчують. Вони можуть її відчувати, але факти це не підтверджують.

ГІНГРІЧ: Як політичний кандидат я спиратимуся на відчуття людей, а теоретиків залишаю вам.⁵

Така жахлива розмова могла б відбуватися в Міністерстві любові в антиутопії Джорджа Орвелла «1984». Справді, може здатися, що ми успішно рухаємося до втілення цієї

песимістичної візії, де правда поляже першою на шляху утвердження авторитарної держави.

За означенням «Оксфордського словника», постправда «стосується або позначає обставини, у яких об'єктивні факти меншою мірою впливають на суспільну думку, ніж апелювання до емоцій та особистих переконань». У цій дефініції наголошено також, що префікс «пост-» означає не те, що ми перебуваємо в ситуації «після» правди в часовому вимірі (як, наприклад, тоді, коли кажемо про «постмодерний» час або «посттравматичний стан»), а те, що правду витіснили: вона стала неважливою. Це може викликати спротив у багатьох філософів, але завважмо, що йдеться про щось набагато більше за академічну дискусію. У 2005 році Стівен Колберт запропонував термін «правдоподібність» (*truthiness*) на позначення явища, коли щось *справляє враження* правдивого, навіть якщо факти це не підтверджують. Це була його відповідь на свавілля Джорджа В. Буша, який заявив, що покладається на свою «чуйку» (*gut*), ухвалюючи найважливіші рішення, скажімо, призначаючи Герріет Маєрз у Верховний суд США або починаючи війну з Іраком і не маючи при цьому достатніх доказів того, що там використовують зброю масового знищення. Коли це поняття з'явилося вперше, його вважали не більш ніж дотепом, але вже незабаром стало не до жартів.⁶

Після британської кампанії довкола Брекзиту, переважно геть далекої від фактів (тоді сотні автобусів рекламували неправдиву статистику, нібито країна щотижня віддає в ЄС 350 млн євро),⁷ і дедалі активнішої дезінформації з боку політиків в Угорщині, Росії й Туреччині у звертанні до їхніх народів, для багатьох людей у світі постправда стала одним із проявів широкої міжнародної тенденції, у якій тебе, здається, всіляко заохочують підлаштовувати реальність під власні погляди, а не навпаки. Заяви, ніби факти не грають ролі, — це не обов'язково кампанія. Це може бути і звичайне

визнання того, що факти завжди можна приховати, використати вибірково або представити в такому політичному контексті, де одна інтерпретація правди матиме переваги над іншою. Мабуть, саме це мала на увазі Келлієнн Конвей, головна заступниця Трампа, коли заявила, що прес-секретар Шон Спайсер хотів представити «альтернативні факти» про кількість людей на інавгурації⁸ (після того як Трамп образився на офіційні дані Служби парків США, яка надала фото з тисячами порожніх місць).

То що, виходить, що постправда — це звичайна брехня? Або банальний політичний наклеп? Не зовсім. Як випливає зі сказаного, слово «постправда» гранично нормативне. Воно виказує стурбованість тих, кому не байдуже поняття правди і хто відчуває, що воно опинилося в небезпеці. Та як із тими, хто вважає, що вони лише прагнуть представити «інший бік» у контроверсійних питаннях? І хто справді вірить, що заяви про альтернативні факти мають підґрунтя? Сама ідея однієї об'єктивної правди ніколи не була цілковито вільною від суперечностей. Чи визнання цього неодмінно свідчить про консерватизм? Або лібералізм? А може, взагалі йдеться про такий собі «мікс», коли праві політтехнологи попросту запозичили те, що десятиліття тому становило головну ліву релятивістські і постмодерні нападки на ідею правди?

У філософії поняття правди, або ж істини бере початок ще від Платона, котрий застерігав (через Сократа) про небезпеку неправомірної претензії на знання. Незнання — річ поправна; якщо особа чогось не знає, її можна навчити. Більшу загрозу становить особа зарозуміла, яка припускає, що вже знає правду, бо в такому разі вона може діяти імпульсивно, спираючись на неправдиві факти. На цьому етапі важливо запропонувати принаймні мінімальне означення правди. Мабуть, найвідомішу дефініцію цього поняття сформулював Аристотель: «Казати про суще, що його немає, або про не-суще, що воно є, значить говорити хибно; а казати,

що суще є і не-сущого немає, значить говорити істинно».⁹ Звичайно, століттями філософи сперечалися, чи таке розуміння «відповідності» (*correspondence*) слухне, себто що ми оцінюємо правдивість твердження лише по тому, чи воно підходить реальності. Інші чільні поняття правди (когерентистське, прагматистське, семантичне) відбивають розмаїття поглядів серед філософів на належну *теорію* правди, хоча суперечок про важливість і цінність самої правди, по суті, ніколи не було.¹⁰

Наразі нам ідеться не про те, чи є в нас адекватна або належна теорія правди, а про те, як зрозуміти різні способи *розхитати* правду. Насамперед важливо усвідомити, що іноді ми помиляємося і кажемо речі неправдиві, не маючи цього на меті. У такому випадку особа висловлює «неправду», але це не тотожне брехні, адже помилка не зумисна. Наступний крок — це «зумисне ігнорування» (*willful ignorance*), коли насправді ми не знаємо, правдиве щось чи ні, але однаково це кажемо, не завдаючи собі труда перевірити, слухна наша інформація чи ні. У цьому випадку у нас є всі підстави звинувачувати особу в лінивстві, адже якщо факти легкодоступні, то, роблячи неправдиві заяви, вона принаймні частково відповідає за ігнорування правди. Далі йде брехня, коли ми кажемо неправду з метою ввести когось в оману. Це важлива віха, бо тут ми перейшли межу і збираємося обдурити інших, хоч і знаємо, що кажемо неправду. За означенням, кожна брехня має свою аудиторію. Ми можемо не відчувати відповідальність за висловлення неправди, якщо ніхто її не слухає (або якщо ми певні, що ніхто сказаному не повірить), але якщо ми ставимо собі за мету маніпулювати думкою інших і переконати їх у чомусь, *що є неправдою, і ми про це знаємо*, тут ми переходимо від звичайної «інтерпретації» фактів до фальсифікації. То, може, постправда — саме про це?

Межі між цими етапами нечіткі, втім перехід від попереднього до наступного — справа непевна. Уперше, коли

Трамп сказав, що між його радником із національної безпеки і російськими чиновниками не було розмов до інавгурації, це ще можна було вважати зумисним ігноруванням. Та коли згодом з'ясувалося, що його власна розвідка звітувала йому безпосередньо про це (а Трамп заперечував цей факт *іще більше як два тижні*), висновок про зумисність просто неминучий. Коли ж Трамп і далі не втомлювався повторювати, що виграв би і за результатами народного голосування, якби не мільйони незаконних бюлетенів, *New York Times* учинила сміливо: через три дні після обрання нового президента вони на першій шпальті дали заголовок, що Трамп збрехав.¹¹

Із правдою бувають інші цікаві взаємини. У своїй захопливо-зухвалій, але безжальній книжці «Про маячню» (*On Bullshit*) філософ Гаррі Франкфурт наводить такий аргумент: коли хтось верзе дурниці або городить маячню, ця особа не обов'язково бреше — вона може просто виявляти недбалу байдужість до того, що є правдою. Може, саме так чинить Трамп? Є й інше, ще упередженіше ставлення до правди. Коли Гінґріч заявляє, що те, як ми «відчуваємо» рівень злочинності, важливіше за статистику ФБР, можна запідозрити, що він цинік; цим він, так би мовити, уможливорює постправду. Ці політичні «підсадні качки», які «спотворюють» правду в такий спосіб, щоб вона приносила їм якнайбільше користі, чудово розуміють (як і майже всі решта): те, що вони роблять, не звичайна «маячня», бо в них є чітка мета вплинути на інших.

Однак постправда існує в іще небезпечнішій формі. Маю тут на увазі випадки, коли в справу вступає самообман і помилкові уявлення, себто коли особа справді вірить у неправду, яку більшість надійних джерел заперечили. У найчистішій формі постправда — це коли особа вважає, що реакція маси *справді* впливає на факти про брехню. Експерт(к)и можуть дискутувати про те, де саме в цьому діапазоні перебуває

Трампа: чи він свідомо вводить людей в оману, байдужий він до правди чи, може, цинічно ставиться до неї або ж просто відірваний від реальності. Проте все це здається достатньо ворожим до правди, щоб уважати його постправдою.

Як філософ я можу лише засвідчити, що всі ці форми постправди викликають у мене великий смуток. І хоча важливо наголосити на цих нюансах і зрозуміти, що існує багато можливостей опинитися під парасолькою постправди, ніщо з названого не може бути прийнятним для тих, кого справді хвилює поняття правди. Та штука не в тому, щоб пояснити, що таке ігнорування, брехня, цинізм, байдужість, політична маніпуляція і навіть самоомана. Ми століттями жили з цими явищами. Те, що здається новим і властивим саме для доби постправди, — це виклик не лише самій ідеї про знання реальності, а й існуванню реальності як такої. Якщо індивіда дезінформували або ж він чи вона помиляється, за це доведеться поплатитися: самого бажання вилікувати за допомогою нових ліків наше хворе серце замало, щоб це сталося. І коли наші лідери або більшість нашого суспільства заперечують засадничі факти, наслідки для світу можуть бути карколомно руйнівними.

Коли південноафриканський президент Табо Мбекі заявив, що антиретровірусні препарати свідчать про змову Заходу, а часником і лимонним соком можна лікувати СНІД, унаслідок цього померло понад триста тисяч людей.¹² Коли президент Трамп стверджує, що кліматичні зміни — це містифікація китайського уряду, покликана зруйнувати американську економіку,¹³ довготермінові наслідки таких заяв можуть бути не менш, якщо не більш, руйнівними. Проте справжня проблема, на мою думку, полягає не так у суті кожного конкретного (обурливого) переконання, як у самому уявленні, що (залежно від того, що особа хоче вважати правдою) одні факти важать більше за інші. Річ не просто в тому, що ті, хто заперечує кліматичні зміни, не вірять

у факти, вони радше готові визнавати лише ті факти, які підтверджуватимуть їхню ідеологію. Як і всі прихильники конспірологічних теорій, вони вважають, що мають право на подвійні стандарти, але при цьому заявляють (не маючи доказів), що науковці, які досліджують зміни клімату, — насправді учасники всесвітньої змови, які хочуть тільки «хайпувати» на кліматичних змінах; а потім підбирають найвигіднішу для себе наукову статистику, яка свідчить, що температура на планеті нібито не підвищилася за останні двадцять років.¹⁴ Скептики у ставленні до кліматичних змін та прихильники інших таких ідеологій зазвичай мають непристойно високі стандарти сумніву щодо тих фактів, у які вони не хочуть вірити, і при цьому дуже легко довіряють фактам, які вписуються в їхні уявлення.¹⁵ Це не відкидання фактів, а спотворення самого процесу, за яким факти мають переконливо добиратися й аргументовано використовуватися, щоб сформулювати уявлення людини про реальність. Власне, заперечуючи це, ми підважуємо саму ідею, що *певні речі слухні безвідносно до того, що ми до них відчуваємо*, і в наших інтересах, так само як в інтересах тих, хто формує нашу політику, спробувати їх з'ясувати.

На початку я означив усе вищесказане як «повагу до правди», звернувшись до тих методів дізнання (приміром, науки), які зазвичай приводили до слушних переконань.¹⁶ Якщо хтось наполягає, що правда нічого не варта або що такого поняття взагалі не існує, я не певен, що ми зуміємо в чомусь їх переконати. Та чи справді явище постправди саме про це? Поглянувши на означення в «Оксфордському словнику» і на те, як це поняття вживали в недавніх публічних дискусіях, починаєш розуміти, що постправда — це не так претензія на те, що *правди не існує*, як претензія на те, що *факти підпорядковуються нашим політичним переконанням*. Оксфордська дефініція зосереджується на тому, «чим» є постправда, — на уявленні, що чийсь відчуття можуть важити більше за факти.

Постправда — це форма
ідеологічної вищості,
коли іншу особу прагнуть
переконати в чомусь
незалежно від того,
є для того переконливі
докази чи ні.

Не менш важливе й наступне питання: а чому це взагалі стається? Люди не схильні безпідставно сумніватися в очевидному факті або факті, який легко довести; так роблять лише для власної вигоди. Якщо чиемусь переконанню загрожує «незручний факт», іноді легше поставити під сумнів факт, а не переконання. Це стається як на свідомому, так і на несвідомому рівнях (іноді особа, яку ми намагаємося переконати, — це ми самі), але річ у тому, що таке «постправдиве» ставлення до фактів буває лише тоді, коли ми намагаємося оборонити те, що для нас важливіше за саму правду. Отож постправда — це форма ідеологічної вищості, коли іншу особу прагнуть переконати в чомусь незалежно від того, є для того переконливі докази чи ні.

І це рецепт політичного панування.

Таку позицію можна і треба підважувати. Чи хочемо ми жити у світі, де політика спирається на те, як вона змушує нас почуватися, а не на те, як вона спрацьовуватиме в дійсності? Людина іноді покладається на упередження і страхи, але це не означає, що ми не здатні навчитися спиратися на кращі стандарти доказовості. Можуть існувати слухні теоретичні сумніви в нашій здатності знати об'єктивну правду, але це не означає, що епістемологи і критично налаштовані теоретики не йдуть до лікаря, коли хворіють. Так само уряди не починають будувати більше в'язниць лише тому, що «відчувають», начебто рівень злочинності зріс.

То що ж робити? Перший крок до подолання постправди — зрозуміти її генезу. Комуś може здатися, що ідея постправди з'явилася 2016 року, але це не так. Слово «постправда», може, й сплигло на поверхню недавно — внаслідок Брекзиту і президентських виборів у США, але саме явище має глибокі, тисячолітні корені, аж до еволюції когнітивних ірраціональностей, властивих і лібералам, і консерваторам. Як уже сказано, одні джерела цього явища — в академічних дискусіях про неможливість існування об'єктивної істини,

що їх починали, щоб розхитати авторитет науки. І все це поглибилося внаслідок недавніх змін у медіапросторі. Проте намагаючись зрозуміти явище постправди, ми, на щастя, вже маємо готову дорожню карту, яка до наших послуг.

За останні двадцять років антинаукового сплеску в обговоренні таких тем, як кліматичні зміни, вакцини й еволюція, сформувалася тактика, яку нині використовують для постправди. Наші внутрішні когнітивні упередження, академічне «буквоїдство» в питаннях правди і практику медіа вже випробовували під час правого наступу на науку. Раніше це були дискусії про наукову теорію, яку не схвалювали; нині предметом суперечок стають фото, які надала Служба парків США, чи відеозапис CNN.

І хоча це явище може здаватися незрозумілим і незбагненим, насправді воно ні неосяжне, ні неприступне. З іншого боку, воно не аж так примітивне, щоб можна було звести його до одного слова — «Трамп». У світі, де політики можуть підважити факти *і не заплатити за це бодай якусь політичну ціну*, постправда більша за одну особу. А ще вона існує в нас самих, не лише в наших лідерах. І сили, які стоять за нею, формувалися протягом певного часу. Саме тому, як на мене, найкращий спосіб зрозуміти постправду — дослідити чинники, які призвели до її появи. І хоча голосування за Брекзит і вибори президента США можуть здаватися нерозривно пов'язаними з постправдою, в обох випадках вони були не причиною, а лише наслідком.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НАУКИ ЯК «ДОРОЖНЯ КАРТА» ДЛЯ РОЗУМІННЯ ПОСТПРАВДИ

Якщо факти змінюються, я змінюю
свою думку. А як чините ви, сер?

Джон Мейнард Кейнс

Одна з передумов постправди — все те, що відбувалося з наукою кілька попередніх десятиліть. Наукові результати, що їх раніше поважали за авторитетність наукового методу, тепер відкрито підважують легіони не-експертів, які раптом вирішили з ними не погодитися. Важливо наголосити, що наукові результати регулярно перевіряють і самі науков(и)ці, але тут мова не про це.

Коли науковець висуває теорію, далі передбачено певні етапи, як-от експертна оцінка (*peer review*), спроба реалізувати теорію на практиці, а також перевірка емпіричних фактів найвищого стандарту, яку можуть забезпечити тільки експертні оцінки колег. Правила, за якими це роблять, цілком прозорі, адже слугують науковій цінності, відповідно до якої емпіричні докази мають найбільшу вагу в оцінці вартості наукової теорії. Хоча помилки трапляються навіть при найретельніших застережних заходах. Цей процес іноді доволі жорсткий, але треба зробити максимум для того,